

Тернопільський національний педагогічний університет
імені В.Гнатюка

БУСЕЛ Світлана Володимирівна

УДК 82.091

**Взаємодія східної і західної традиції в
українській літературі:
гендерний аспект образності**

Спеціальність 10. 01. 05 – порівняльне
літературознавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Тернопіль – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії літератури, зарубіжної літератури і журналістики Волинського державного університету імені Лесі Українки. Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Моклиця Марія Василівна,
Волинський державний університет імені Лесі
Українки, кафедра теорії літератури,
зарубіжної літератури і журналістики,
професор.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Веретюк Оксана Михайлівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
кафедра теорії літератури і порівняльного
літературознавства, професор.

кандидат філологічних наук
Лавринович Лілія Богданівна,
Луцький інститут розвитку людини
відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна», кафедра
документознавства та інформаційної
діяльності, доцент.

Провідна установа: Львівський національний університет
ім. І. Франка, кафедра теорії літератури і
порівняльного літературознавства.
Міністерство освіти і науки України.

Захист відбудеться 10 жовтня 2006 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.58.063.02 по захисту кандидатських дисертацій у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2, тел. 43-58-65).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2).

Автореферат розісланий 09 вересня 2006 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. Л. Гижий

Актуальність дослідження. Художні образи української літератури є виразними репрезентантами національної вдачі, ментальності народу, його духовної культури.

Розташування України в цілому, якщо не зважати на історико-політичну долю держави, надзвичайно сприятливе і благотворне. Віковічне перехрещення на її території східних і західних культурних потоків живило і розвивало власне національну культуру. Перебуваючи на своєрідному стику Сходу і Заходу, Україна стала осередком цікавих і далекосяжних взаємовпливів: релігійних, мовних, мистецьких, філософських. Усе це не лише закарбовувалося в світогляді, світопочуванні, психології, звичаях і традиціях українського народу, але й об'єктивувалося, узагальнювалося в літературно-мистецьких образах.

Відаючи належне зовнішнім, геополітичним чинникам, що мають незаперечний вплив на формування культури в цілому і літератури зокрема, не варто ігнорувати й внутрішні – психологічні: важко не погодитися з аргументованим і виваженим твердженням автора теорії архетипів К. Г. Юнга про наявність універсального першоджерела для всіх народів – духовної реальності.

Праці з історії світової культури містять чимало узагальнюючих характеристик суттєвих рис і відмінностей двох провідних світових культур, синтезом, сплавом яких судилося стати українській. Найбільш поширеною є концепція, яку розробляли Ш. Монтеск'є, Й. Гердер, Г. Гегель, М. Данилевський, Ф. Ніцше, О. Шпенглер, А. Вебер і багато інших діячів: про вишукану, але розманіжену й малорухомию культуру Сходу і динамічну, сповнену невгамовної “фаустівської” жаги до дії культуру Заходу. Східна передбачає всеохоплююче поклоніння абсолюту, ідеалу – тому, що об'єднує, скасовує опозиційність; західна проголошує відносність будь-яких істин, сповідує нігілізм, богорівний активізм. Сходу властива гармонійна єдність колективного та індивідуального, прив'язаність до традицій і водночас надзвичайна гнучкість, сприйнятливості стосовно іноземного, висока живучість, здатність адаптуватися до чужого, не втративши власного. Йому притаманні величний спокій, впевненість, могутній дух утвердження, пафос переконаності, архітектурно-монументальна візія храму буття: відчуття нескінченної причетності до вічного процесу. Заходу – індивідуалізм, невдоволення досягнутим, зневіра, розчарування, безперервні пошуки, постійне прагнення змін. Східне маркується як чуттєве, еротичне, інтуїтивне, несвідоме, ірраціональне, суб'єктивне; західне – як логічне, усвідомлене, аналітичне, об'єктивне. Схід овіяний таємничістю, містицизмом; Захід – реальний і зрозумілий. Східне вважають архаїчним, первинним; західне – похідним.

Можна критично ставитися до даної концепції визначення відмінностей двох культур, адже Схід – поняття (явище) неоднорідне, так само, як і Захід. Скажімо, фахівці традиційно визначають більше десяти регіонів Давнього Сходу (із притаманними їм особливостями): Давній Єгипет, Давнє Міжріччя, Давня Мала Азія, Сирія, Фінікія, Палестина, Іран, Індія, Китай, Корея, Японія, Південно-Східна Азія.

Сучасна орієнталістика, що займається комплексним вивченням історії, економіки, мов, літератури, етнографії, мистецтва, релігії, філософії, пам'яток матеріальної та духовної культури Сходу, теж складається з численних регіональних галузей: єгиптології, семітології, арабістики, синології, іраністики, тюркології, індології, шумерології та ін.

Про значні відмінності між давнім і сучасним Сходом, його окремими регіонами писав відомий орієталіст Е. Саїд.

На українському ґрунті у поняття Захід і Схід теж щоразу може вкладатися інший конкретно-історичний та географічний сенс: Європа – Азія, Європа – Росія, римо-католицький – візантійсько-православний світи, Галичина – Велика Україна.

Неможливо зігнорувати той факт, що багатвікова історія, сповнена неперервних інтеграційних процесів, спричинила вестернізацію Сходу й орієнтацію Заходу. Але, при всій її умовності, як і будь-якого іншого феномену нашого буття, запропоновану вище схему поділу, “впізнання” двох провідних світових культур доцільно використовувати як таку, що відображає традиційний погляд на підняту проблему.

До якого ж із названих вище типів належить культура України і її література? В українській літературі відстежуються впливи філософських, релігійних і естетичних структур, що виразно тяжіють або до східного, або до західного феномену.

Тісно переплелись обидві тенденції у фольклорі. Його неосяжні скарби мають взірці і першого, і другого ставлення до життя. У народній творчості можна віднайти безліч пісень, прислів'їв та приказок, які пройняті духом умиротворення, споглядання і навіть покори, але не менше таких, що пробуджують дію, закликають до свободи.

Естетично-філософські підвалини творчості Г. Сковороди, письменників-романтиків, неокласиків, шістдесятників свідчать про споглядалне світопочуття, смиренність і моральне самовдосконалення (йдеться про ідейно-змістовний характер цих явищ). Революційно-бунтарський дух окремих поезій Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, пристрасне бажання змінити на краще становище українського народу представниками розстріляного відродження 20 – 30-х років є велемовним доказом “фаустівського” духу, прагнення до пізнання, дії, кардинальної перебудови.

Літературознавцями, культурологами слушно зазначено, що твори українського письменства зазвичай мають синкретичний характер: в одному цілому поряд виступають, а ще частіше взаємодіють та виявляють себе у змішаному, згущеному, інколи парадоксальному вигляді пласти (елементи) різних культур – східної й західної. Утвердженню цієї ідеї присвячені наукові роботи Ю.І.Султанова.

Відстежувати сьогодні чинники суголося двох культур, шляхи впливів, встановлювати пряме, конкретне, усвідомлене джерело того чи іншого запозичення є практично *не вирішуваним* завданням.

На глибинно-архаїчному, генному рівні функціонування східного та західного витоків в українській літературі, їх синтез найбільш яскраво виявляється опосередковано – через взаємодію гендерно забарвлених художніх образів у фактурі тексту.

Властивості найбільш древньої пари опозицій жіноче – чоловіче в основному корелюються традиційно встановленими особливостями Сходу – Заходу. При цьому східне маркується так само, як і фемінне (загальновідомо, що матріархат найдовше протримався на Сході), західне ідентифікується з маскулінієм (патріархальність західної культури не викликає заперечень).

Така гіпотеза сформована вченими, які представляють різні галузі науки. Не випадково етногенетики обґрунтували концепцію чоловічого і жіночого начал, тобто батьківських і материнських народів. Часом відбувається ототожнення історичних, культурних ритмів з біологічними, а конкретніше – з ритмами статі (гендерними). Відомий німецький філософ Ф. Шеллінг поняття реальне – ідеальне мистецтво пов'язував з опозицією чоловіче – жіноче. Іспанський філософ і культуролог Х. Ортега-і-Гасет вважав, що історія рухається за законами біологічних ритмів. Обличчя часу також великою мірою визначають головні і навіть полярні ознаки, притаманні живому організмові, - стать і вік.

В науці існують спроби визначити гендерні доміанти як окремо взятого художнього твору, так і цілої культурної епохи. Шляхи свого оновлення мистецтво шукало то у зверненні до жіночого начала (бароко, романтизм, символізм), то до чоловічого (класицизм, просвітництво, реалізм). Гендерні доміанти змінюються з розвитком історії, відбувається їхня хронологічна диференціація. Водночас спостерігаємо зазначену вище періодичну повторюваність, своєрідне чергування.

Праці вищеназваних етногенетиків, філософів, істориків, психологів, культурологів, де успішно використано статеву інтерпретацію певних буттєвих явищ, є вагомим запорукою того, що дослідження ролі східних і західних світоглядних традицій у творенні образів української літератури в гендерному аспекті є доцільним і

перспективним. Саме ця ситуація й зумовлює **актуальність даної праці.**

Метою дослідження є доведення правомірності наступних тез:

1. Семантично-символічне наповнення психологічних, предметних, антропоморфних, зооморфних, ін. чинників, що складають парадигми фемінного й маскулінного, корелюється із традиційно визначеними у філософії, культурології, літературі рисами східного й західного.

2. Вагомою значеннево-естетичною функцією образів – адекватів гендерних начал є об'єктивація в поетиці художніх творів української літератури взаємодії східних і західних традицій. Під традицією розуміємо не формальну рецепцію повторюваних і впізнаваних образів інонаціональних літератур, а їх семантично-емоційне наповнення: те, що вибудовано на засадах філософсько-релігійних вчень Сходу і Заходу, передає концептуальні ідеї названих культурних регіонів, зберігає сутнісні елементи східного й західного мислення, адже художній образ, перш за все, - поетичне узагальнення наслідків руху свідомості. Гендерна специфіка формує й естетично закріплює зміст, внутрішню семантику образів, котра полягає у репрезентації східних і західних традицій.

3. Гендерна інтенсивність у фактурі тексту не лише виявляє духовну спорідненість нашої нації з культурою як східних, так і західних етносів, але й увиразнює специфіку української ментальності.

Завдання дослідження:

1. Встановити генетичні витоки образів – адекватів гендерних начал в українській літературі, їх первинну сутність: понятійне, естетичне, функціональне наповнення репрезентантів чоловічого й жіночого в східних, західних, давньоукраїнській міфологіях; процес акумуляції однотипних образів, створення мегаобразів – традиційних гендерних парадигм; формування засад гендерної інтенсивності: специфіки взаємодії найдревнішої пари опозицій.
2. Виокремити стилістичні й тематичні функції, що їх перебрали на себе гендерні образи в українській літературі.
3. Дослідити специфіку взаємодії східних і західних буттєвих і аксіологічних концепцій в українській літературі в гендерному аспекті.

Об'єкт дослідження: давньоукраїнські, західноєвропейські, східні міфи; твори українських авторів (Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, М. М. Коцюбинського, І. Я. Франка, Лесі Українки, представників Розстріляного відродження, Л. В. Костенко, О. Забужко, ін.).

Предмет дослідження: гендерні параметри художньої об'єктивації східних і західних традицій (на їх ідейно–аскіологічному рівні) в образах української літератури.

Методи дослідження.

Дисертація базується на основоположних засадах компаративістики. Методологічною основою дослідження є поєднання порівняльно–типологічного, генетико-контактного, контекстуального, гендерного, міфологічного підходів. У процесі роботи залучені елементи архетипної критики, психоаналізу, культурологічної інтерпретації художнього твору.

Теоретичне підґрунтя дисертації склали праці відомих філософів Ш.Монтеск'є, Й.Гердера, Г.Гегеля, Ф.Ніцше, О.Шпенглера, А.Вебера, Х.Ортеги-і-Гасета, ін.), культурологів (А.Кримського, Г.Булашева, В.Гнатюка, Є.Маланюка, В.Русанівського, Л.Васильєва, О.Самозванцева, Е.Саїда, ін.), історика Дж.А.Тойнбі, психоаналітиків (К.Г.Юнга, Е.Нойманна, ін.), літературознавців (С.Абрамовича, Г.Кочубея, Ю.Султанова, М.Моклиці, Н.Зборовської, Г.Грабовича, О.Забужко, Д.Чижевського, ін.).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в дисертації вперше показано, як за посередництвом гендерних образів в естетиці, поезії творів української літератури відбувалося утвердження власне національної культурної ідентичності, що формувалася на перетині художніх імпульсів, котрі йшли від культурних традицій Сходу і Заходу, не заперечуючи, а збагачуючи одне одного.

Встановлено, що саме синтез названих традицій є органічним, історично зумовленим генетичним кодом української літератури, котрий визначає її окремішність, самобутність, оригінальність.

Практично засвідчено: гендерна інтерпретація не лише дозволяє доповнити, видозмінити буквальну, асоціативну, символічну семантику художнього образу, але й слугує об'єднавчою ланкою естетичного та ідейного аналізу – тобто сприяє синтетичному осмисленню літературного процесу.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані при подальшому вивченні творчості українських письменників, при підготовці загальних курсів лекцій (порівняльне літературознавство, історія української літератури), а також спецкурсів та семінарів (українська література у контексті світової літератури, у контексті культури, гендерний аспект культури).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження пов'язане з науковими програмами та планами Волинського державного університету імені Лесі Українки в межах наукової тематики кафедри теорії літератури і зарубіжної літератури.

Апробація результатів дисертації здійснена на засіданнях кафедри теорії літератури і зарубіжної літератури Волинського державного університету імені Лесі Українки. Основні положення

наукової роботи були викладені на щорічних звітних наукових конференціях викладачів та аспірантів ВДУ (2002 – 2005 рр.), на науково-практичній конференції “Гендерний аспект культури і навчально-виховний процес” (Луцьк, 22 березня 2002 р.), всеукраїнській науковій конференції “Творчість В.Свідзинського в контексті українського та світового модернізму” (Луцьк, 21 – 23 березня 2003 р.), IV Лесиних читаннях (Луцьк, 2004 р.), міжнародній науковій конференції “Українська мова як соціокультурний і психологічний феномен” (Луцьк, 2 – 3 квітня 2004 р.).

Публікації. З теми дисертації опубліковано 6 статей у фахових виданнях України.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел (221 позиція). Загальний обсяг дисертації (без списку літератури) - 152 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

В розділі I “Міфічно-релігійні образи: гендерний аспект” здійснено огляд культурологічних концепцій і наукових шкіл, які вивчали міф протягом останніх століть.

Очевидна або ж прихована наявність міфологічних елементів (образів, сюжетів, мотивів тощо) у мистецьких творах різних націй та епох є постійною, так само як неперервною є увага науковців до феномену міфу. Теоретичне осмислення присутності міфології в людській культурі породило величезну кількість філософських, антропологічних, психологічних, соціологічних, лінгвістичних, літературознавчих концепцій і теорій, чимало з яких є актуальними й перспективними в наш час.

Інтерес до міфів посилювався в епоху Відродження. Гуманісти доби Ренесансу трактували міфологію як втілення прагнень і пристрастей людини в її розвитку. Підтримувалася антична традиція алегоричного тлумачення міфу.

18 сторіччя продемонструвало приклади неоднозначних підходів до вивчення міфів. З одного боку, з’являються перші спроби порівняння та системного осмислення міфології: “Звичаї американських дикунів у порівнянні зі звичаями давніх часів” Ж.В.Лафіто (1724), “Основи нової науки” Дж.Віко (1725). З іншого – спостерігається зневажливе ставлення просвітників (Вольтер, Ш.Монтеск’є, Д.Дідро) до міфу як до чогось примітивного, що виникло в результаті невігластва, ошукування, забобонів, та такого, що втратило свою актуальність, зужитого.

Німецький філософ І.Г.Гердер вбачав у міфології багате джерело мудрості й поезії. Саме цей учений у своїх поглядах на міф продемонстрував перехід від Просвітництва до романтизму.

Епоха романтизму створила філософію міфу як завершену й цілісну систему поглядів, утвердила інтерес до етнонаціональних (поганських), християнської, античної, орієнтальних міфологій. Одним із перших мислителів цієї доби, хто поставився до міфології як до предмету наукового пізнання, був німецький філософ Ф.Шеллінг. Учений заперечив трактування міфу як примітивної, атавістичної форми людської свідомості. Він запропонував власну концепцію: історичний розвиток народів можна пояснювати з позицій міфології, бо саме міфологія допомагає зрозуміти душу народу, його історичну долю. Вона виступає в якості “свідомості народу-індивіда”, що виокремлює його з-поміж інших, дозволяє встановити його самототожність.

На початку 19 сторіччя в Німеччині виник напрям у фольклористиці та літературознавстві під назвою Міфологічна школа, котрий спирався на естетику Ф.Шеллінга та братів Шлегелів. Відомими представниками Міфологічної школи були брати Вільгельм та Якоб Грімм. Продовжуючи традиції Ф.Шеллінга, вони представили міф не лише як найдавнішу форму людської творчості, але й в якості одного з найяскравіших феноменів прояву національного духу. У праці “Німецька міфологія” (1835) Я.Грімм реабілітує й адоруює роль національної міфології, при цьому не забуваючи про її типологічну близькість з міфологіями інших народів світу. Міфологічна школа поширилась у багатьох європейських країнах. В Україні її впливу зазнали М.Костомаров (“Славянская мифология”, 1847), Яків Головацький (“Очерк славянского баснословия или мифологии”, 1860), І.Нечуй-Левицький (“Світогляд українського народу”, 1876). М.Костомаров і Я.Головацький дослідили основні аспекти язичницьких вірувань, подали імена поганських богів, описали ворожитство, віщування, народні свята.

Користувався досвідом Міфологічної школи й О.Потебня. Він визнав міф одним із ключових понять розвитку словесної творчості. Міфічне мислення, на думку О.Потебні, є джерелом наукового пізнання, тоді як неміфічне – лише суб’єктивним засобом пізнання. Чим первісніше мислення, тим воно апіорніше. Оскільки головним і первісним знаряддям міфічного мислення є мова, то і значення останньої вчений вважав неocenним. Таким чином О.Потебня заперечував відому теорію Макса Мюллера про міфологію як “хворобу мови”, згідно якої міф вважали побічним продуктом у процесі розвитку мови, своєрідною недугою людського духу, причини якої полягають у роздвоєності мови на сутнісну (предметну) та метафоричну природу.

У другій половині 19 та на початку 20 століть створюються позитивістські доктрини міфу. У першій половині 20 сторіччя питання походження міфу досліджували представники психоаналітичної школи, заснованої З.Фрейдом. Генезу міфів австрійський учений тісно пов’язував зі снами та афективними станами. Аналізуючи клінічний

досвід, З.Фрейд зауважив символічний характер людських сновидінь. Міф для вченого – крок, що дозволяє індивідууму викристалізуватися з натовпу, заявити власне *ego*. Методологію З.Фрейда поглибив, надавши їй універсального змісту, його учень і послідовник К.Г.Юнг. Пов'язуючи міфи з підсвідомим, він звів загальний характер людської фантазії до колективних підсвідомих символів – архетипів, що є первинними образами уявлень про світ і організовуючими та структуруючими свідомість основами.

Психологічна інтерпретація міфу утвердила думку про здатність прадавніх форм культури відроджуватися в кожному людському індивідуумі.

Специфіку міфологічного мислення досліджував німецький філософ Ернст Кассіерер. Саме він заклав основи символічної теорії міфу, котра виявилася альтернативною до психоаналізу. У тритомній праці “Філософія символічних форм” (1923-1929) основною категорією людської культури визнається символ. Людину як родову істоту визначає саме схильність до мислення символами, тож історія культури – це історія символічних форм.

Міф не відображає, але створює альтернативний простір – буття в символі. Отже, міфічне буття не можна визнати похідним, воно самодостатнє й цілком здатне змагатися з тим, що називають об'єктивним світом.

Французький антрополог Клод Леві-Строс започаткував структуралістську теорію міфу. Сукупність опозиційних комбінацій-структур учений вважав номінальним матеріалом для творення міфів. Проте з цієї сукупності лише незначна частка матеріалу користується попитом. Відбираючи потрібне, людина створює нові опозиції, трансформуючи існуючу знакову систему. Цей принцип бриколажу К.Леві-Строса дедалі частіше визнають основоположним у сучасній культурі.

Американська порівняльно-міфологічна школа (Дж.Кемпбелл, М.Еліаде), засади котрої склалися в 40-60-их роках 20ст., узагальнила і систематизувала досвід попередників про універсальність, сакральність міфу, мобільність міфологічного мислення, символічну форму міфу, його основні функції.

Найвищим досягненням американської міфокритики вважають працю Нортропа Фрая “Анатомія критики” (1957). Учений спробував сформулювати єдиний “координуючий принцип”, що дав би змогу осмислити по-новому історію світової літератури, адекватно систематизувати її від найдавніших часів до модернізму. Н.Фрай не ігнорує індивідуальне в поетиці. Саме індивідуальна структура, якою є твір, несе в собі прагнення до комунікації. Письменник, шукаючи стабільних структур, без користування якими він не може стати учасником літературної комунікації, вдається до випробуваних архетипів – міфів. Міф, на думку вченого, завжди становив і становить

надалі інтегральний елемент літератури. Він забезпечує кодovий сенс літературному творові, але не обмежує письменника в індивідуальній модуляції “першообразу”. Таким чином, уся література може бути визнана зреструйованою – зміщеною міфологією. Саме у площині такого “зміщування” слід шукати ознаки оригінальності художнього творіння.

Українське міфознавство теж має свою історію і своїх відомих дослідників. Окрім М.Костомарова, О.Потебні, Я.Головацького, І.Нечуя-Левицького, в ряду тих, хто вивчав окремі аспекти міфологічного світогляду, жанри фольклору з міфологічними елементами, можна назвати А.Свидницького, В.Гнатюка, І.Франка, В.Дашкевича, Ф.Колессу, ін.

Наприкінці 20ст. в українському літературознавстві з’явилися праці Г.Грабовича, О.Забужко, В.Нарівської, Т.Мейзерської, ін., виконані із застосуванням архетипної критики. Ці дослідження засвідчили продуктивність міфокритики у розробці нової концепції української літератури.

На основі вивчення вказаних праць в дисертації сформована теорія і методи аналізу літературних текстів. Зокрема, в першому розділі детально розглядаються закладені у всіх міфологіях світу гендерні параметри архетипної образності.

Архетипи, присутні як у східних, так і в західних міфологіях, дають можливість встановити їхнє первинне понятійне наповнення, простежити процес розширення асоціативних функцій праобразів, хід зосередження навколо них однотипних, створення мегаобразів із ознаками чоловічого та жіночого начал.

Один із архетипів – носій жіночого начала Земля. Її первинні ознаки: “темна, каламутна” (має глибинну суть, незрозуміла, потребує розгадки, осягнення); “сира”, “оточена водою” (символізує мінливість, плінність); “мертва” (статична, консервативна) без життєдайного чоловічого начала, за умови взаємодії з ним – здатна до репродукції. Земля – традиційний символ смерті. Оскільки життя – мить, а смерть таїть у собі вічність, в образі Землі втілюється початок нового, досконалого.

Наступна (найближча) модифікація образу – Місяць (Ніч). У міфах Місяць (жіноче начало) вступає в шлюб із Сонцем (чоловіче начало). Щоправда, інколи відбувається інверсія гендерних ролей. Звідси – і традиційні (постійні) епітети: “місяцелика“, “сонцесяйний” тощо, і використання космічно-планетарних об’єктів у ролі художніх образів – носіїв гендерних значень. Подібна метаморфоза надає образу – репрезентанту жіночого начала відтінки, з одного боку, таємничості, інколи – зловісності, з іншого – ліричності, м’якості, ніжності.

У творенні мегаобразу – втілення жіночого начала – беруть участь предметні деталі матеріального світу, представники флори, фауни. Однак “мешканці повітря” – комахи, птахи, як правило, несуть

у собі ознаки чоловічого начала. Варто згадати традиційні для східної (арабської, перської, індійської тощо) поезії бінарні опозиції, котрі часто називають літературними кліше: соловей (чоловіче начало) і троянда (жіноче начало), джміль (чоловіче начало) і жасмин (жіноче начало), соловей (чоловіче начало) і лотос (жіноче начало), жайвір (чоловіче начало) і троянда (жіноче начало) і т. п.

Архетип Неба (чоловіче начало) пов'язаний із повітряною (небесною) стихією. У духовному сенсі повітря, вітер – засоби передачі вищої істини.

Образ – репрезентант чоловічого начала втілює в собі формуючу, координуючу енергію, силу, дію. Первинна модифікація архетипу: Небо – Сонце – День.

Серед зооморфних міфічних адекватів гендерних начал найчастіше зустрічаємо змію і бика, генетично пов'язаних із архетипами Землі і Неба.

Внаслідок узагальнення міфічних образів, які репрезентують чоловіче і жіноче начало світу, вироблено концепцію, яка використовується авторкою при дослідженні художніх текстів української літератури.

I. Ознаки чоловічого та жіночого начал, започатковані у давніх міфологіях і релігіях, виявляють як бінарну опозиційність, так і спільність семантичного, емоційно-естетичного та функціонального навантаження. Риси фемінності і маскуліності:

Жіноче начало

1. Генетично пов'язане з архетипами Землі, Води.
2. Незріле, дитинне.
3. Хворобливе, зовні слабке, але наділене внутрішньою силою.
4. Химерне, примхливе.
5. Підсвідоме, умовне, фантазмагоричне, непрогнозоване, ірраціональне, суб'єктивне.
6. Статичне, пасивне, споглядальне, мирне, консервативне.
7. Залежне, сприйнятливие, незавершене, здатне до відтворення в новій якості.
8. Первинне.

Чоловіче начало

1. Генетично пов'язане з архетипами Неба, Вогню.
2. Зріле, доросле, мужнє.
3. Здорове, сильне.
4. Чітке, виважене.
5. Усвідомлене, логічне, раціональне, передбачуване, об'єктивне.
6. Активне, діяльне, агресивне, революційне.
7. Суверенне у володінні всіма якостями та можливостями, самодостатнє.
8. Похідне.

В образах і маскуліного, і фемінного типу простежується і дещо спільне: трансцендентність (як основна умова руху, поступу, розвитку, еволюції) та абівалентність (суперечливе, “роздвоєне” емоційне, семантичне навантаження, залежно від контексту, авторської концепції тощо).

Названі ознаки, об’єктивувались у художніх образах, активно функціонують у літературних творах: протиставляються, взаємодіють, стаючи джерелом численних мотивів.

Парадигми жіночого й чоловічого начал у східних міфологіях, релігіях в основному аналогічні гендерним парадигмам генетично з ними споріднених західних.

У східній традиції (індійський тантризм, арабський суфізм, даосизм) домінуючим є пошук гармонії між фемінним і маскуліним. Орієнтальні міфи, літературні твори, що їх започатковано на міфологічній основі, сповідують інтегральне поєднання полярностей для пізнання істини й відчуття вищої радості, апологують дуалізм світу.

Західна (європейська) традиція ґрунтується на принциповому протиставленні гендерних начал. Названу непримиренну опозиційність відображають класичні міфи давніх греків і давніх римлян. Парадоксальним є те, що генетичну спорідненість античного мистецтва зі східним важко заперечити. Після того, як науковці Європи (Німеччини) відкрили одну із найдревніших орієнтальних пам’яток філософії й міфології – індійські веди, така спорідненість стала очевидною. Взаємозаперечуюча опозиційність (антиномія), нерівноправність чоловіка і жінки є раритетною парадигмою культури патріархального суспільства, а не міфологічно-релігійним канонам. У даному випадку західна міфічно-релігійна традиція зазнала суттєвого деструктивного впливу культурної догми.

Виділені гендерні особливості міфічних образів, названу специфіку їх взаємодії можна спостерігати в творах інших жанрів наступних літературних епох.

В II розділі дисертації “Гендерний принцип творення мотивів української літератури: східна традиція” досліджується творчість українських письменників на рівні гендерно забарвлених образів. У багатьох східних народів первісним образом – носієм жіночого начала була вода (рідина, сльози). Саме її вважали джерелом життя. У найдавніших космогонічних міфах народів Міжріччя (Шумер, Акада), Єгипту, Індії, ін. ця матерія, поєднавшись із початковою субстанцією чоловічої статі – Вогнем, породила на світ Землю й усе живе на ній, і Небо. Величезне значення водної стихії узасадничене в міфологіях різних народів, а згодом і у філософських працях: вода започатковує життя, вогонь народжує культуру.

В розділі детально розглядаються архетипні образи води (в розмаїтті її репрезентантів: водних стихій, дощу, роси, снігу, льоду,

паморозі, сліз тощо) та вогню у творчості Т.Г.Шевченка, Лесі Українки, І.Я.Франка, В.Ю.Свідзинського, Ліни Костенко, зіставляються з відповідними образами східних, західних, слов'янської міфологій.

Вода – стихія то гармонійна, то несподівано мінлива та неспокійна, така ж некерована, як і людська підсвідомість, стала джерелом божественного натхнення. Давні українці покровителькою мистецтва визнали надзвичайно шановану (її культ зберігався довгі століття після знищення язичництва) богиню води і родючості Мокосу (Макош, Водяницю, Царицю Води), яка була ще й заступницею вагітних і породілей. А давньоіндійські міфи змальовували подорожі на водяному птахові богині мистецтва Сарасваті з її чоловіком Брахмою. Ім'я Сарасваті носить також один із священних потоків у Давній Індії, котрий, згідно ведам, “спадає з гір в океан”. Частина імені богині “Сарас” означає “рідина”. Це слово маркує все, що тече: людську мову, думку чи, власне, воду. Лише у давніх греків Музи, згідно патріархальній доктрині, підпорядковані чоловічому божеству – Аполлону, котрий, однак, водив танки з дочками Зевса і Мнемосини “на схилах лісистого Гелікону, там, де таємничо дзюрчать священні води джерела Гіппокрени, і на високому Парнасі, біля чистих вод Кастильського джерела”. Отже, і в античному світі саме воду вважали своєрідним джерелом натхнення, і не випадково Муза набула свого часу жіночої іпостасі. Величезне значення водної стихії узасадничене в міфологіях різних народів, а згодом і у філософських працях: вода започатковує життя, вогонь народжує культуру.

Поєднання творчості з жіночністю, материнством, водою підтвердили відомі психологи та етнологи 20ст.

Вивчаючи Шевченкову художню концепцію творчості й митця, дослідники зауважують нахил Кобзаря до вираження світоглядних начал через розкриття сутності фемінного. Не безпідставним було й судження О.Забужко про ототожнення поета з певним жіночим архетипом на засадах психоаналізу З.Фрейда. Справді, жіноча тема в творчості Т.Г.Шевченка була настільки вагомою, що навіть останнім “співрозмовником” автора стала “великомучениця кума” та “сусідонька убога”, увібравши як фемінне начало, так і глибинну абстракцію Музи й України.

В першу чергу жіночий виток творчої особистості Кобзаря, на думку М.Моклиці, позначається архетипом сліз (води).

Посилена увага Т.Г.Шевченка до цієї первісної матерії жіночої статі засвідчує зв'язок із найдавнішими – архетипними силами. А гіперчутливою до дії цих сил особу роблять надзвичайно великі фізичні й психічні навантаження. Має значення і вік митця. За спостереженнями К.Г.Юнга, представник чоловічої статі приблизно до сорока років має більше запасів чоловічої субстанції, тоді, коли після сорока жіноча субстанція може виявлятися значно активніше від

чоловічої. У людини творчої це дає про себе знати у формі “жіночих” архетипних образів.

Свідомість митця повертає до образів, старших за історичну людину й даних їй від народження з найдревніших часів. Уся повнота життя, на думку Юнга, доступна тому, хто перебуває у злагоді з найдревнішими символами, хто здатний узгодити, збалансувати мислення з першообрусами підсвідомого.

Вода (найчастіше в іпостасі Дніпра – річки, що стала національним символом українців,) неодноразово виступає джерелом творчого натхнення Шевченка. Треба зазначити, що у словнику слов'янської міфології Дніпро антропоморфно втілено в образі саме жінки з іменем Непра Королівна.

У поемі “Сліпий” автор посилає за світ “немощну” свою думу “зцілющої й живущої // Води пошукати”. Саме та вода здатна засвітити в його хаті “огонь чистий”. А золотокрила Муза в однойменному вірші “мов живущою водою” окропила душу поета, що прагне волі й правди.

У процесі плекання митця, вважає Кобзар, беруть участь й інші прадавні чинники фемінного: смерть, що об'єктивувалася в образі одинокої могили посеред поля; невиразність, розмитість (“гуман сивий”); таємничість (“чари”).

Свої щемливі плачі-вірші, що якнайкраще репрезентують жіночий виток душі поета, Т.Г.Шевченко часто адресує дівчатам, сподіваючись на те, що вони єдині в силі до кінця зрозуміти, пізнати серцем як істину його слова, так і його природну чуттєвість.

Твори Кобзаря виповнені гарячої любові до України в її численних жіночих іпостасях: “безталанної вдови”, “неньки”, “удови-небоги”, “бездітної вдовиці”. А найвищі поетові ідеали теж втілено в образі жіночого роду: Воля, Правда, Істина, Свобода, Любов.

Під час спостереження за “вогненно-крицевим”, енергійним, мужнім словом палкої апологетки прометеїзму Лесі Українки, зауважується, що в багатьох випадках поетеса генезис своєї творчості пов'язує з водою (сльозою). Джерелом її мінорного словоспіву виступає традиційно жіночий розпачливо-сумний виразник печалі, втоми і навіть безсилля – плач, що місцями переходить у ридання.

Мажорну пісню творить непередбачувана й заворожуюча-таємнича, сильна та безстрашна морська хвиля – переможниця, що здатна не лише втамувати печаль, але й примирити одвічні антагани: темне і блискуче, сонце і безодню, добро і зло.

Морю уподібнюється пісня і за своїми різноманітними зображально-виражальними функціями, і за здатністю поєднати, синтезувати численні протиріччя в єдиному художньому цілому: море допомагає розкрити і надзвичайно сильну особистість митця, і безстрашність та деяку категоричність його музи.

Свідоме чи неусвідомлене звернення Лесі Українки до жіночого начала (в тому числі й до його первісного образу - водної

стихії) надавало їй голосу глашатая і трибуна, поета боротьби то витончено-гармонійного, то інтимно-зворушливого звучання. Це, в свою чергу, дозволяло поетесі називати себе ліриком excellence.

У міфічному шлюбі Води (жіноче начало) й Вогню (чоловіче начало) народився мотив кохання світової літератури. Культ богинь любові (шумерської Інанни (Іштар), єгипетської Ізиди, давньослов'янської Лади, ін.) неодмінно пов'язували з названими стихіями. Єгиптяни вшановували Ізиду на початку червня, в пору літнього сонцестояння. Вважали, що саме тоді богиня оплакувала Озіріса, - і життєдайна волога починала переповнювати береги Нілу. Ізиду називали покровителькою морів і річок.

Свято Лади відбувалося, коли танув сніг, - і під сонячним промінням з'являлася вода.

Володаркою сонця й дощу була в пантеонах арабів Сирійської пустелі Аплат - жіноча паралель Аллаха, котру ототожнювали з Афродітою, Венерою.

Міфи започаткували широке використання вогню й води в якості основи любовно-еротичної метафорики та символіки літературних творів.

Простежуючи ці образи в творах українських письменників, можна отримати картину гендерних домінант творчості і водночас відшукати найглибші витоки східної чи західної традиції.

Вибіркове дослідження не об'єднаних хронологічними рамками, параметрами творчого методу, напряму чи стильової течії творів української літератури показало, що особливості гендерних начал, узasadничені в міфологіях світу, повсякчас відтворюються в механізмах людської свідомості як етноментальна категорія. Цей процес знаходить формальне відображення в художніх образах (маємо приклади як свідомої (ремінесценції), так і неусвідомленої (алюзії) рецепції).

Пріоритет конструктивізму східної традиції вищезазначеного взаємовпливу гендерних адекватів, що їй властива органічна сприйнятливості окремішності кожної зі статей, розуміння важливості цієї відмінності в онтологічному процесі взаємодоповнення й народження нової сутності, відіграв провідну роль у творенні численних мотивів української літератури. З-поміж них виокремлюються мотиви безсмертя, воскресіння (відродження), максимальної самореалізації, творчості, кохання, буттєвої гармонії.

У розділі III “Гендерна інтенсивність і проблема західного індивідуалізму” творчість українських письменників Т.Г.Шевченка, М.В.Гоголя, І.Я.Франка, Лесі Українки, П.Тичини, Є.Маланюка, М.Бажана, О.Забужко досліджується в аспекті прояву гендерної опозиційності на рівні образної структури їхніх творів. Неоднозначним, суперечливим, емоційно забарвленим для дослідників

є питання гендерної інтенсивності, що розглядає специфіку функціонування двох гендерних начал: гармонійної (конструктивної) взаємодії і деструктивної протидії з властивим їй домінуванням однієї статі. При цьому дефініції: андроцентричність (маскуліноцентричність), патріархальність номінують загально визнане в психології, соціології, культурології, лінгвістиці, літературознавстві положення про пріоритет чоловічої статі. Гіноцентричність (феміноцентричність), матріархальність – аспекти актуалізації жіночого.

Домінування одного із гендерних начал є основою такого характерного для Заходу явища, як індивідуалізм у численних його проявах: втеча, мандри, бунт, боротьба, злочин, ненависть, мізантропія тощо. Діахронний порівняльний аналіз презентованих відомих творів української літератури показав, що у висвітленні онтологічної проблеми індивідуалізму, відчуження письменники активно залучають гендерні образи в усій парадигмі їхніх традиційних адекватів, відтворюючи специфіку їхньої взаємодії (гендерну інтенсивність). Відслідковуються взірці показу деструктивності західної традиції домінування маскулінного. У маскуліноцентричності вбачається одна з вагомих причин індивідуальних, національних, загальнобуттєвих трагедій. Водночас в дослідженні доводиться теза: в сучасній українській літературі актуалізується відроджуюча та об'єднуюча сила жіночого начала, яке посилює зв'язок між людьми, їх рівність, отже знову дається взнаки східна традиція.

У **“Висновках”** йдеться про те, що аналіз східних і західних міфологій та релігій дав змогу виокремити парадигми фемінного і маскулінного в українській літературі. Ці чинники виявляють як бінарну опозиційність, так і спільність семантичного, емоційно-естетичного та функціонального навантаження.

Із актуалізацією на образному рівні жіночого начала в українській літературі пов'язане функціонування мотивів воскресіння, відродження, оновлення, творчості, максимальної самореалізації. Взаємодія художніх адекватів фемінного і маскулінного народжує мотиви кохання, гармонії буття.

Мотиви, витворені за участю гендерних чинників, увиразнюють шлях становлення української самосвідомості, основ культури, духовності. Вони передають особливості національного мислення: прагнень, устремлінь, ідеалів, що зазвичай корелюють традиційні східні властивості: гармонія зі світом; ідея безсмертя (одвічне оновлення життя, що передбачає “теодицею” смерті); подолання світової роз'єднаності, апологія всепланетарної соборності; жага повноти буття; синтез протиріч; подолання розірваності з минулим, зняття колізії між сучасним і архаїчним світовідчуттями тощо.

Безперечно, відома максима “Ex Orient lux” була сприйнята українською культурою у найширшому розумінні, бо саме зі Сходу, як і від матері, коли розглядати проблему у гендерному ракурсі, пішли найбільш могутні імпульси життя народів.

Західна традиція домінування чоловічого начала сприяє висвітленню в українській літературі проблеми індивідуалізму, зокрема, таких наслідків цього онтологічного явища, як: доведений до абсурду антропоцентризм; атрофія об'єднаних духовних функцій; відчуження в усіх його різновидах; розрив між ідеалом та реальністю; дисоціація між нормами та їх виконанням тощо.

В основі української етно-культурної ідентичності чітко прозирає сплетіння східних і західних впливів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Бусел С.В. Шкільна компаративістика в термінах // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2001.- № 6. – С.47- 48.
2. Бусел С.В. Джозеф Редьярд Кіплінг “Балада про Схід і Захід”. Новаторські риси твору //Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. – 2001. - №7. – С. 41 – 50.
3. Бусел С.В. Переплетення психологічного, фантастичного та реального в баладі Й.В.Гете “Вільшаний король” // Зарубіжна література. – 2001. – № 7. – С.44-45.
4. Бусел С.В. Давньогрецькі міфи про Прометея, Геракла, Дедала та Ікара (Вивчення їх з використанням фонових відомостей) // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2001. – №8. – С.5 – 11.
5. Бусел С.В. Гендерні параметри образного світу В. Ю. Свідзинського // Творчість Володимира Свідзинського. 36. наук. пр. – Луцьк: Вежа, 2003. – С. 256 – 263.
6. Гендерний принцип творення мотивів української літератури: східна традиція // Науковий вісник Волинського державного університету. Сер. Філологічні науки. – 2006. – № 6. – С.76–80.

АНОТАЦІЯ

Бусел С. В. Взаємодія східної і західної традицій в українській літературі: гендерний аспект образності. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10. 01. 05 – порівняльне літературознавство. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2006.

Дисертаційне дослідження присвячене проблемі взаємодії східної та західної традицій в українській літературі, що її розглянуто, зважаючи на гендерний аспект образності художніх творів.

Встановлено генетичні витoki образів-адекватів гендерних начал в українській літературі. Виявлено їх первинну сутність: понятійне, естетичне, функціональне наповнення репрезентантів фемінного й маскулінного в східних, західних, давньоукраїнській міфологіях. Відслідковано процеси акумуляції однотипних образів; створення мегаобразів – традиційних гендерних парадигм; формування засад гендерної інтенсивності: специфіки взаємодії найдревнішої пари опозицій. Виокремлено стилістичні і тематичні функції гендерних мікрообразів української літератури. (У творах Т.Г.Шевченка, М.В. Гоголя, М.М. Коцюбинського, І.Я. Франка, Лесі Українки, представників Розстріляного відродження, Л. В. Костенко, О. Забужко, ін.) Досліджено специфіку взаємодії східних і західних буттєвих і аксіологічних концепцій в гендерному ракурсі. Доведено, що семантико-символічне наповнення чинників парадигм фемінного й маскулінного корелюється із традиційно визначеними у філософії, культурології, літературі рисами східного й західного. Вагомою значеннєво-естетичною функцією образів-адекватів гендерних начал є об'єктивація в поезиці художніх творів української літератури взаємодії східної і західної традицій: того, що вибудовано на засадах філософсько-релігійних вчень Сходу і Заходу, передає концептуальні ідеї цих культурних регіонів, зберігає сутнісні елементи східного й західного мислення, узагальнює наслідки руху свідомості. Встановлено, що саме гендерна специфіка формує й закріплює естетично зміст, внутрішню семантику образів, яка полягає у репрезентації східних і західних традицій. А гендерна інтенсивність у фактурі тексту не лише виявляє духовну спорідненість нашої нації з іншими етносами, але й увиразнює специфіку української ментальності, що формувалася на перетині художніх імпульсів, які йшли від традицій Сходу й Заходу, не заперечуючи, а збагачуючи одне одного.

Ключові слова: Схід, Захід, фемінне, маскулінное, гендер, спадкоємні зв'язки, компаративістика, міфологема, ремінісценція, алюзія, новаторство, традиція.

АННОТАЦІЯ

Бусел С. В. Взаимодействие восточной и западной традиции в украинской литературе: гендерный аспект образности. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10. 01. 05 – сравнительное

литературоведение. Тернопольский национальный университет имени Владимира Гнатюка, Тернополь, 2006.

Диссертация исследует актуальную проблему взаимодействия восточной и западной традиций в украинской литературе, учитывая гендерный аспект образности.

Анализ восточных и западных мифологий и религий позволил установить генетические истоки образов-адекватов гендерных начал в украинской литературе. Определено их первичное семантическое, эстетическое, функциональное содержание. Отслежены процессы аккумуляции однотипных образов; создания мегаобразов – традиционных гендерных парадигм; формирования специфики взаимодействия древнейшей пары оппозиций.

Сопоставлено семантико-символическое наполнение концептов феминного и маскулинного с традиционно определенными в философии, культурологии, литературе (работы Ш.Монтескье, И.Гердера, Г.Гегеля, М.Данилевского, Ф.Ницше, О.Шпенглера, А.Вебера, В.Цветова, др.) чертами восточного и западного.

Соответствие парадигм женское – восточное, мужское – западное позволило предположить возможность репрезентации восточных и западных традиций (на уровне содержания) в произведениях литературы посредством гендерных образов.

Особенности женского (восточного) и мужского (западного) периодически воссоздаются в человеческом сознании как этноментальные категории, находя формально-содержательное воплощение в литературных образах и мотивах.

Выделены стилистические и тематические функции гендерных микрообразов в произведениях Т.Г.Шевченко, Н.В.Гоголя, М.М.Коцюбинского, И.Я.Франко, Леси Украинки, Л.В.Костенко, О.Забужко, др.

С актуализацией на образном уровне женского начала в украинской литературе связано функционирование мотивов возрождения, обновления, творчества, максимальной самореализации. Взаимодействие художественных адекватов феминного и маскулинного рождает мотивы любви, гармонии бытия.

Мотивы, созданные при участии гендерных элементов, позволяют видеть более четко путь становления украинского самосознания, культуры. Они передают особенности национального мышления: устремлений, идеалов, которые часто совпадают с такими традиционными восточными свойствами, как согласие с окружающим миром, оправдание смерти, преодоление разобщенности, синтез противоречий, снятие коллизии между современным и древним мироощущениями.

Западная традиция доминирования мужского начала способствует освещению в украинской литературе проблемы индивидуализма, в частности таких следствий этого онтологического

явления, как доведенный до абсурда антропоцентризм, отчуждение, разрыв между идеалом и реальностью.

Установлено, что гендерная интенсивность в фактуре художественного текста не только показывает духовное родство нашей нации с культурой других народов, но и подчеркивает специфику украинского менталитета, который формировался под влиянием художественных импульсов, идущих от традиций Востока и Запада.

Основные результаты работы могут быть применены при изучении и преподавании сравнительного литературоведения, украинской литературы, теории литературы.

Ключевые слова: Восток, Запад, феминное, маскулинное, гендер, преемственные связи, компаративистика, мифологема, реминисценция, аллюзия, новаторство, традиция.

SUMMARY

Busel S. V. The interaction of the eastern and western tradition in Ukrainian literature: gender's aspect of literary works. – Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Science (Philology) degree in speciality 10. 01. 05. – comparative literary studies.

Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk, Ternopil, 2006.

The Dissertation deals with the problem of interaction of eastern and western traditions in Ukrainian literature using the gender's aspect of figurative world.

Genetic sources of characters – adequets of gender's paradigms in Ukrainian literature are researched. Their initial essence is revealed: conceptual, aesthetical, functional filling of representatives of the feminine and the masculine in eastern and old-Ukrainian mythologies.

The stylistic and theme-based functions of gender's microcharacters in Ukrainian literature are also investigated in this work (the works by T.Shevchenko, M.Gohol, I.Franko, Lesya Ukrainka, O.Zabuzhko, L.Kostenko).

It is proved that gender's peculiarity forms and fixes contests, inward semantics of characters which consists in the representation of eastern and western cultures. And gender's intensity in the text's texture not only display spiritual affinity of our nation with other ethnics, but distinguishes the peculiarity of Ukrainian mentality, which has been formed using the traditions of East and West.

Key words: East, West, feminine, masculine, gender, hereditary relations, comparative literature, mythology, reminiscences, allusions, innovation, tradition.